

تبیین مفهوم کمال در مساجد تاریخی ایران

بهزاد وثیق

۱۳۹۹/۰۲/۱۳

تاریخ دریافت مقاله :

۱۳۹۹/۰۹/۰۸

تاریخ پذیرش مقاله :

چکیده

بیان مسأله: موجودات جهان اعم از آنچه خلقت طبیعی دارد و یا انسان ساخت باشد؛ رو به سوی کمال دارند. انسان در زیست و اندیشه خویش سیر کمال جویی را نشان می دهد و این نیاز را در ساخته های خویش نیز بیان می کند. با این حال دیدگاه وی از چپستی کمال بر سنجش احقاق کمال در مصنوعات وی موثر است. مسجد مهم ترین بنای اسلامی و مظهر کالبدی آن است. در این راستا در ابتدا بر مبنای تناظر زمان تحولات کالبدی و اندیشگی در ایران دوره اسلامی، تلاش شده است تا به مطالعه تطبیقی بین شیوه این دو مقوله پرداخته شده و اثرات تغییرات مفهوم کمال در کالبد مساجد تبیین گردد.

سوال تحقیق: سوالات تحقیق براین قرار هستند که؛ مفهوم کمال در پهنه فرهنگی ایران دوران اسلامی بر سازماندهی کالبدی مساجد چه اثری نهاده است؟ سیر فرآیند کمال در تغییرات کالبدی مساجد چه روندی صعودی-نزولی را نشان داده و این تحولات چه گزاره های را بیان می کند؟!

اهداف تحقیق: هدف تحقیق بررسی مفهوم کمال در ساخت مسجد در پهنه فرهنگی ایران است.

روش تحقیق: روش تحقیق بر مبنای تئوری-زمینه ای و موردکاوی بوده و نحوه گردآوری اطلاعات مبتنی بر داده های اسنادی و کتابخانه ای است. در این راستا با تکیه بر شیوه شناسی معماری ایرانی و نیز تفکیک اندیشه های عرفانی، کلامی و حکمی سامانه تحقیق تعیین گردید. پس از مطالعه تطبیقی بین اندیشه های غالب دوران اسلامی، مشخص می شود که اشارات کالبدی ایشان می تواند در پیرامون سه گزینه نحوه انتظام هندسی، نحوه سامانه دسترسی و سلسله مراتب و نیز نحوه کارکرد نور در فضای عبادی شکل گیرد. از هر دوره تعدادی از مساجد شاخص انتخاب و براساس سه مولفه مذکور، تحلیل صورت پذیرفت.

مهم ترین یافته ها و نتیجه گیری تحقیق: نتایج نشان می دهد که بین تحولات اندیشه و کالبد مساجد می توان تغییراتی همسو یافت. این تغییرات نشانگر پیروی نسبی کالبد از مفاهیم حکمی-عرفانی غالب زمان خویش است. یافته های پژوهش حاکی از آن است که در بررسی مفهوم رشد در معماری می بایست از مفهوم تکوین کالبدی به جایگزین مفهوم کمال استفاده نمود.

کلمات کلیدی: مسجد، ایران، کمال کالبدی، تکوین، سیر تاریخی

۱- مقدمه

میل به کمال جزء ذاتی جهان و انسان بوده و با رشد هر موجود متناظر است (شمخی، ۱۳۹۴). هر فعل و مخلوقی از آغاز وجود به سوی کمال در حرکت است و هرچیز از قوه به فعل و از نقص به کمال ختم می‌شود (برزگر، ۱۳۸۱). لذا انسان و آنچه می‌سازد در حرکت و صیوریتی است که غایت آن کمال و روش رشد آن تکوین است (علیپور و دیرباز، ۱۳۹۴). با این حال در مصداق‌یابی و سنجش کمال تلقی مختلف وجود دارد. کمال انسان در فعل و اندیشه وی دیده می‌شود و آنچه که می‌سازد؛ با مقادیری کمی و کیفی قابل ادراک است. در همین راستا، معماری به عنوان برون‌دادی کالبدی، می‌تواند تجلی‌گاه کمال شی و سازنده آن باشد. از سویی دیگر مسجد، به مثابه مهمترین فضای عبادی مسلمانان، شناخته می‌شود. از این رو فرض بر آن است که دانسته شود چگونه کالبد مسجد در طول تاریخ رشد و تکوین یافته و از این رهگذر رشد مفاهیم عبودیت در نمازگذار را فراهم آورده است. جغرافیای تحقیق در این مقاله پهنه فرهنگی ایران است. منظور از دوره در معماری تقسیم‌بندی به شیوه پیرنیا و مقصود از دوره در حوزه اندیشه، طبقه‌بندی مشایی، اشراقی، صدرایی در حکمت و سیر تحول اقطاب صوفیه است. در ابتدا لازم است تا به سیر تحول و تلقی از کمال پرداخته شود. در این مرحله براساس مقایسه تطبیقی بین سخنان عرفا، حکما و فلاسفه مهمترین مولفه‌های کمال استخراج می‌شود. در گام بعد با تناظریابی زمانی تلقیات و کالبد‌های مساجد ساخته‌شده اثرگذاری اندیشه بر کالبد سنجیده می‌شود. در این مقاله هدف آن است که شاخصه‌های تکوین در معماری مساجد بررسی شده و به ارزیابی مفهوم کمال در مساجد پرداخته شود. در ارزیابی شاخصه کمال در مساجد هر مسجد نسبت به دوره تاریخی و مفهوم کمال در آن دوره سنجیده شده است. در هر دوره با توجه به شرایط حاکم، اندیشه و انتظاراتی در مورد مسجد وجود داشته که معماری آن را تحت‌تأثیر قرار داده است. در این تحقیق ابتدا مساجد هر دوره با توجه به شرایط آن دوره و انتظاراتی که آن دوره از مسجد می‌رفته؛ بررسی شده تا میزان همخوانی مساجد با مفهوم کمال سنجیده و سپس کیفیت شاخص‌ها در مساجد استخراج می‌شود. هدف از

تحقیق مقایسه تطبیقی تحول در مفهوم کمال و تحولات کالبدی مساجد ایران است.

۲- پرسش‌های تحقیق:

۱- مفهوم کمال در پهنه فرهنگی ایران دوران اسلامی بر سازماندهی کالبدی مساجد چه اثری نهاده است؟ ۲- سیر فرآیند کمال در تغییرات کالبدی مساجد چه روندی صعودی-نزولی را نشان داده و این تحولات چه گزاره‌ای بیان می‌کند؟

۳- فرضیه تحقیق:

براساس سوالات فوق فرضیات به شرح زیر هستند:

۱- چنین به نظر می‌رسد؛ مفهوم کمال در شاکله‌های خارجی بنا و نیز سامانه‌های درونی و کیفی مساجد اثر نهاده است.
۲- به نظر می‌رسد که با توجه به سیر تاریخی اندیشه و جامعه نمی‌توان روندی هم‌جهت در بیان کالبدی مفهوم کمال یافت.

۴- پیشینه تحقیق:

در زمینه بررسی تطبیقی بین مفهوم کمال و معماری تحقیقات معدودی صورت گرفته است. علی‌آبادی (۱۳۹۴)، با طرح مفهوم تجربه‌مداری تفکرمحور و دانش بنیان تلاش می‌کند تا شناساندن آفرینش کمال محور مبادرت ورزد. علاوه بر این تحقیق سایر مطالعات به بررسی مفاهیمی مانند وحدت، مرکزیت و ... در شهرسازی و یا معماری پرداخته‌اند؛ که از حوزه تحقیق حاضر خارج است. برخی تحقیقات به ارتباط میان کالبد مسجد و معنویت پرداخته‌اند. از این دست می‌توان به تحقیقات زیر اشاره نمود. زمرشیدی و زمرشیدی (۱۳۹۴)، راهبرد اتصال هنر قدسی و کالبد مسجد را در استفاده از طراحی، اجرای سازه‌های و ناماسازی و استفاده از مصالح گوناگون می‌دانند. مهدی نژاد و دیگران (۱۳۹۸) به اثر مؤلفه‌های کالبدی (تزئینات، مصالح، فرم، تناسب) درک حس معنویت در معماری داخلی مساجد پرداخته‌اند و اثر مصالح را بر حس معنوی کم‌اهمیت می‌دانند. مرادی نسب (۱۳۹۷)، با طرح ترکیب عرفان و فلسفه در دوره صفوی محل تلفیق امر تشبیهی و تنزیهی در مساجد را در گنبدخانه می‌دانند. سعادت جو و دیگران (۱۳۹۲) با طرح دو بعد جمالی و جلالی در معماری ایرانی، بر این عقیده‌اند که مساجد صدر اسلام کارکردی بوده‌اند و در

دوره‌های بعد با رشد خیال‌انگیزی تشبیهی، مساجد به سمت نشانه‌گرایی و تزئین حرکت کرده‌اند. این موضوع در دوره صفویه به تعادلی بین تشبیه و تنزیه رسید. از بعد جمال و جلال در بیشتر دوره‌ها تعادل بینابینی دیده می‌شود. بمانیان (۱۳۹۵) با استفاده از روش چیدمان فضا تلاش دارند تا به بررسی موضوعات حکمی مساجد بپردازند. ایشان عقیده دارند؛ تأثیر مستقیم و نقش تعیین‌کننده‌ی حکمت اسلامی در جایگاه تک تک فضاهای مساجد مکتب اصفهان و تعیین ارتباط هر فضا با فضاهای دیگر و همچنین با کلیت بنای مساجد وجود دارد. در مجموع، کمترین تحقیقی به بررسی مساجد براساس مفاهیم مترتب بر کمال پرداخته است.

۵- روش تحقیق:

تحقیق حاضر دارای رویکردی کیفی است؛ بدین لحاظ که ابتدا تلاش می‌شود تا مفهوم کمال در طی فرآیند مطالعه کتابخانه‌ای؛ شامل بررسی منابع دست اول و نیز مقالات علمی به دست آورده و سپس اشاره‌هایی که به رابطه بین مفهوم کمال و تجلی کالبدی آن توجه شده است؛ را بیان کند. منابع دست اول در این تحقیق شامل آیات مبارکه قرآن، احادیث و روایات و نیز نوشتار عرفا، حکما و اهل کلام است. مرحله دوم آنست که این فرض که سیر تکوینی در مساجد اسلامی در بیان کالبدی مفهوم کمال وجود داشته است؛ سنجیده شود. با توجه به گستردگی جغرافیایی و زمانی ساخت مساجد در ابتدا محدوده جغرافیایی ایران به مثابه حدود خراسان تا عراق عرب در نظر گرفته شده است. علت این انتخاب ارتباط پیوسته این مناطق از منظر فرهنگی با هم و نیز این نکته است که حضور آرای اندیشمندان فوق‌الذکر در این محدوده از طریق تعدد ارجاعات در طول زمان به ایشان قابل اعتنا است. جهت دسته‌بندی زمانی از سبک‌شناسی معماری ایران براساس نظر پیرنیا استفاده شده است. بدیهی است که روش‌های دیگری نیز جهت تقسیم وجود دارد با این حال نزدیک‌ترین تقسیم‌بندی که می‌تواند با سیر تطور اندیشگی نزدیک باشد؛ سبک‌شناسی یادشده است. از این‌رو با تقسیم‌بندی مساجد به صدر اسلام، خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی، از هر دوره نمونه‌ای که بتوان به عنوان الگوی غالب و مسلط آن دوره شناخته شود؛ توضیح و موارد سه‌گانه ارزیابی

۶- مبانی نظری:

در تحقیق حاضر لازم است ابتدا به بررسی مفهوم کمال در عرصه اندیشه اسلامی ایران پرداخته شود. اندیشه در این نوشتار شامل حکمت، فلسفه، کلام و سخنان عرفا است. عارفانی مانند قونوی (رودگر و دیگران، ۱۳۹۱)، حلاج، سنایی (ولی‌پور چهارده‌چریک و افراسیاب‌پور، ۱۳۸۹)، ابن عربی (بادنج، ۱۳۹۰)، عبدالکریم گیلانی، عزیزالدین نسفی (اسدی گرم‌رودی و عزیززی، ۱۳۹۷)، شمس تبریزی و مولوی (رودگر و دیگران، ۱۳۸۸) به دلیل علاقتشان به رویکرد عشق، کشف و شهود، تعریفی متفاوت از مفهوم کمال (مبلخ، ۱۳۸۸) در برابر فلاسفه و حکمای ایرانی مانند فارابی، ابن‌سینا، مسکویه و نصیرالدین طوسی که مروج رویکرد فلسفی و خردگرایانه بوده‌اند؛ داشته‌اند. برخی نیز مانند ملاصدرا براساس هر دو رویکرد به توصیف کمال پرداخته است (یزدی یزدان-آبادی، ۱۳۸۵). ایشان به عنوان شارحان مفاهیم اسلامی بر اندیشه جامعه موثر بوده و بدین لحاظ فرض اول آنست که ساخت ابنیه در هر دوره می‌تواند بر مبنای اندیشه مسلط آن دوره شکل و یا جهت گرفته باشد. مقصود از ایران نیز ایران فرهنگی است که از حوزه بدخشان تا آناتولی را در برمی‌گیرد. بناهای انتخاب شده نیز مساجد مسلط در عرصه تاریخ هنر در هر دوره‌ای می‌باشند. در ابتدا لازم است تا مفهوم کمال در پهنه اندیشگی ایرانی اسلامی مطرح شود. کمال در ساحت اندیشه به صورت واژگانی مانند غایت نهایی، وجه خیر و یا غایت تکوین مطرح است. موجودات در تکاپوی زیستن به دنبال برطرف کردن نقص‌های وجود خود هستند و در فعل و انفعالات روزانه خود تلاش می‌کنند تا استعداد های نهانی وجودشان و شانیت و غایت آفرینش خود را متجلی کنند. غایت عبارت است از صورت کامل‌تر وجود هرچیز که در راه تکامل افتاده تا صورت ناقص موجود را تبدیل به وی نماید (ملکی و امینی، ۱۳۹۶). کمال به معنی مقصودی است که کسی در رسیدن به آن نیت دارد و پس از رسیدن در آن آرام گیرد (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲). انسان در این حرکت دارای اراده و آگاهی است، در حالی که سایر موجودات در یک سیر تکوینی به سمت

کمال می‌روند (نوروزی و علی‌کوهی اصفهانی، ۱۳۹۲). از منظر بینش اسلامی کمال انسان در قرب الی الله (سوره مبارکه بقره، آیه ۳۰) و شکوفایی ویژگی‌های الهی است (علی پور و نیک‌صفت، ۱۳۹۰) و به همین صورت بسیاری از اندیشمندان معتقدند که کمال هر موجودی در تحقق یافتن استعداد و قابلیت آن موجود است. ابن‌سینا کمال انسان را نیل به تجلیات الهی می‌داند (بشیری، ۱۳۸۸). ابن‌عربی معتقد است؛ انسان کامل مظهر جمیل اسمای الهی است و آینه تمام‌نمای حق است (خیراللهی، ۱۳۹۱) و انسان هم‌مجلایی است که حق، خویش را با آن می‌نگرد. زیرا او آینه خداست، او علت آفرینش و غایت قصوای هستی است (ابن‌عربی، ۱۳۸۶، ۹) سهروردی از حرکت به سوی نور سخن می‌گوید، او عشق‌ورزی به عالم نور را وابسته به معرفت نفس خویش و نیز شناخت عالم نور می‌داند. سیر معرفت نفس که غایت آن رهایی از چنگال ماده است؛ با معرفت به حقایق عالم آغاز شده و با سلوک متناسب با این شناخت به پیش می‌رود. جهان صغیر، و جهان کبیر همچون دو آئینه روبه‌روی همدیگرند، هریک دیگری را منعکس کرده و مثال مشترک خود را در انسان کامل به نمایش می‌گذارند (برزگر، ۱۳۸۱). انسان در تمام صناعت خود در جستجوی کمال است. انسان در آنچه می‌اندیشد؛ خیال می‌کند و یا می‌سازد؛ در پی تکامل است و کمال خود را در آثار خویش نشان می‌دهد. آنجا که سخن از محیط مصنوع است؛ تعریف حسن و غایت هر شی در هر فرهنگ بر تجلی‌تکوینی مفهوم کمال قابل مشاهده است و لذا گفتمان غالب در اندیشه موجب گفتمان غالب در ساخت محیط مصنوع خواهد شد. بنابراین حرکت

انسان به سوی کمال رو به خداگونگی دارد و کمال آنچه می‌سازد و می‌آفریند؛ با قرب الهی گره می‌خورد. تکامل و کمال فضا، شهر و معماری به عنوان یکی از مهمترین آثار انسان، در جایی معنا می‌یابد که به کمال آدمی کمک نماید. با این حال، کمال که مفهومی عقلی است در جهت تحقق مادی خویش نیازمند مواد، روش و مراتبی است. برخی کمال را با مفهوم زیبایی شرح داده و بیان می‌دارند در ساحت موجودات مادی، تناسب میان اجزا به کمال وجودی آنها باز می‌گردد (تاجیک و همکاران، ۱۳۹۱). بر این اساس وجود تناسب و هماهنگی درونی اجزا شی، نشانه کمال درونی آن است. در جدول ۱، مهمترین نظریه‌ها در زمینه کمال مشخص شده‌اند. هدف آنست که در تطابق زمانی در میان عرفا، حکما و نیز اهل کلام، برخی به موضوعاتی پرداخته که علی‌رغم عدم اشاره صریح به معماری و یا آرایش محیط، به انتظام ماده اشاره دارد. برخی از موارد به فرآیند ادراک، جمال و جلال درونی و بیرونی، اثر شریعت بر مناسک و آداب جمعی و نیز توصیف موضوعاتی مانند نور، رنگ و ... اشاره دارد که می‌تواند در کیفیت‌بخشی به فضا و شکل‌گیری کالبد موثر باشد. از مجموع نظریات می‌توان دریافت که از نظر اندیشمندان، کمال برای هر کاربری براساس کارکرد و زمینه آن تعریف شود. کمال نه تنها در طرح داخلی بلکه در فرم خارجی، سامانه عبور، میزان تنوع فضایی، اثرگذار است. لذا تاکید بر جهت‌گیری به سمت قبله، کاهش ماده (حجاب)، هندسه براساس کیفیت فضا و ... در کمال‌یابی کالبد موثر است. در ادامه تلاش می‌شود تا به ارزیابی هندسی، کیفیت نور و نحوه تولید سلسله مراتب در تاریخ معماری مساجد بیان شود.

جدول ۱- مبانی مفهومی کمال کالبدی (مأخذ: نگارنده)

اندیشمند	رویکرد	نظریه	توضیحات
کندی (۲۵۶)	مشائی	جهان ابداع است و هر موجودی در وجه بدیع خود کامل می‌شود (طلایی ماهانی، ۱۳۹۲)	هر کالبدی به میزان بداعت نسبت به کالبد پیش خود در مسیر کمال است
فارابی (۳۳۹)	مشائی	فیض بمعنی لبریز شدن است، و موجود کاملتر، موجود پایینتر را از کمال خود سیراب میکند (افلوطین، ۱۳۹۸) - کمال در تجرد از ماده است.	کمال کالبدی با تولید فضای تهی در برابر تعریف کالبد به وسیله ماده، بدست می‌آید. - سبکی و عدم صلیبت
اخوان الصفا	عرفان - حکمت	نفوس جزئی (موجودات این جهان)، نماد کمال‌یافتگی خویش را در موجودات فوق طبیعی می‌بینند (اخوان‌الصفا، ۱۳۹۶)	پرداخت ماده به صورتی که فراماده را به یاد آورد.
ابن‌سینا (۴۱۶)	مشائی	هر وجود استعداد وصول به فعلیتی دارد که متناسب با آسایش و سازگار با طبیعت و استعداد درونی اوست	کمال کالبد ساختمان زمانی که قابلیت کارکردی و شکلی آن بالفعل شود؛ بدست می‌آید - هر کاربری کمال مخصوص به خود دارد. - تاکید بر جلال فضا

غزالی (۵۰۵)	تهافت	-تفاوت در کمال بالذات، بالعرض، حقیقی و وهمی -جمال هر چیز در کمالی است که لایق آن است و اگر کل کمال ممکن یک شی حاصل شود، زیبایی او در نهایت است (غزالی، ۱۳۹۴)	کمال به واسطه تناسبات هندسی درونی و بیرونی ماده به دست می آید. تناظر بین مفهوم جمال و کمال
سهروردی (۵۸۷)	اشراقی	نورالانوار مظهر کمال است و قرب و بعد هر وجود از منبع نور نشانگر درجات کمال آن است. هر اندازه شی به نورالانوار نزدیک باشد درخشش تر است -تمام موجودات طالب کمال، دارای جمالند	جسم و فضا به نسبت نورانیت کامل است-سلسله مراتب-تنوع فضا براساس میزان نور-جمال درونی با هندسه و تناسبات کالبد مشاهده می‌شود
ابن رشد (۵۹۹)	تهافت و مشائی	غایت مندی افعال، وحدت غایات، ارتباط آن با کمال و نظریه فضیلت (قمی و موسوی پور، ۱۳۹۳)	توجه بیرونی به قبله و درون به افلاک نشانه است. - توجه به قبله بعنوان آیت طراحی
ابن عربی (۶۳۸)	عرفان نظری	انسان کامل مظهر جمیع اسمای الهی و آینه تمام نمای حق است (خیاطیان و فدوی، ۱۳۹۷)	ماده با مرتب شدن به صفات الهی به کمال خود میرسد.
نصیرطوسی (۶۷۲)	مشائی و متکلم	حصول هر چیزی که به نسبه شایسته آنست و آنچه کمال دارد که دارای خیر ذاتی و بالفعل نیز باشد (حسینی و دیگران، ۱۳۹۵)	کاربردی و مفید بودن یکی از شروط کمال است.
نسفی (۶۹۹)	عارف	هر موجود صورتی از صور وجود است و تکامل با اقوال افعال اخلاق نیک و کسب معارف بدست می آید (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۳)	کمال تنها به زیبایی بیرونی نیست بلکه آنچه هدف از ساخت شی باشد نشانگر رسی آن به کمال است.
حیدرآملی (۷۸۷ق)	عارف	طرح چارچوب نظری سه گانه علم الیقین، عین الیقین، حق الیقین که هر چیز با کشف و شهود درونی و بیرونی شناخته می شود.	کمال هر چیز در آنست که پس از کمال ظاهری دارای کمال معنایی و هدف آن کمال غائی باشد.
ملاصدرا (۱۰۵۰)	حکمت متعالیه	تکامل یا تنبیه، اراده، ریاضت، توجه به خدا و قطع غیر، عشق، ذکر و تفکر بدست می آید (عبداللهی، ۱۳۸۹) امکان اشرف، نظام سلسله وجودی ممکنات-ولایت در امور (اکبریان و ملکاف، ۱۳۹۰)	فضا می بایست معطوف به یاد خدا و دارای جنبه های رحمانی باشد.- تاکید بر جمال فضا -توجه به معماری مذکر - تعبیر ولایت کالبدی

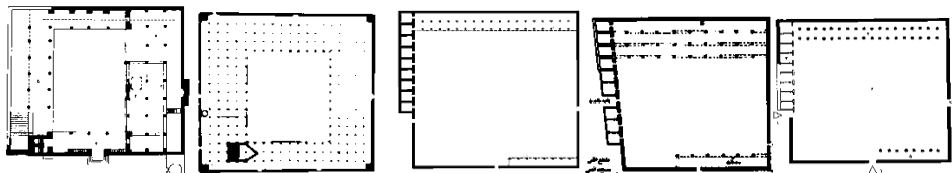
۷-مطالعات و بررسی ها

مسجد در ابتدای اسلام دارای ویژگی های کالبدی نبود و تنها به محل سجده ولو در هر جایی، با شرط طهارت و عدم تشویش فضایی، اطلاق می‌شد (Egger, 2016). قدیمی ترین محل های نماز، مصلی اطراف مکه و مدینه است (Munt 2014) که عنزه، نیزه، به جهت قبله نصب و پس از آن صف نماز برقرار می‌شد. لذا پیامبر(ص) در آغاز هیچ گونه نیازی به معماری یا هرگونه صورت‌های نمادی نداشتند (پاپا دوپولو، ۱۳۷۶). شکل -گیری صفوف و بعدها نیاز به سایه بان و تعیین مرز جهت تعیین طول صفوف باعث ایجاد مرز و حدودی در برقراری محل عبادت شد. وجود علامتی جهت نشان دادن قبله و نیز تعیین حدود و شکل صف، به ایجاد محراب و شکل عمدتا مستطیلی مساجد در سال های بعد جهت داد (Schulte-Droesch 2018). از این رو آنچه در مساجد اولیه دیده می‌شود؛ یک دیوار موسوم به دیوار قبله و سایبان های موقت است که ضمن ایجاد سایه در اقلیم عمدتا سوزان شبه جزیره، حدود صفوف را تعیین می نمود (هیلن براند، ۱۳۹۵، ۳۱). لذا شبرازه‌ی شکل مسجد، جهت گیری به سمت قبله است که در واقع هندسه‌ی آن را تشکیل می‌داد. فعالیت های درونی مسجد در آغاز نیز بر مبنای اتفاقات و شیوه و ساختار اجتماعی آن زمان تعیین می‌شد. لذا با سرپوشیده کردن

سمت قبله، این بخش در اوقات غیر از برگزاری نماز جماعت به تالاری برای انجام فعالیت‌های اجتماعی تبدیل شد. کشیدگی این شبستان عمود بر جهت قبله و به موازات دیوار سمت قبله بود تا صفوف کشیده تر شوند و دید بهتری فراهم شود. تمام فعالیت‌های دینی و اجتماعی در آن زمان در همین فضا برگزار می‌شد. از منظر کالبدی خلوص و سادگی کامل فرم مسجد متقدم با حقیقت اسلام و دوری از مادیات همخوانی کامل دارد (پاپادوپولو، ۱۳۷۶). یکی دیگر از عناصر مهم در مسجد متقدم که به علت همجواری مسجد و بیت پیامبر قابل طرح است مفهوم اذن به فضا است. به این معنا که برای ورود به هر فضا لازمه اذن یافتن و طی طریق و مناسکی است. چنانچه نماز با شرط برقراری طهارت و قرار و طمانینه نمازگذار و شروطی دیگر محقق می‌شود. از این رو هر فضا دارای شانیتی شد که فرد می‌بایست با برقراری مناسکی و سامانه حرکتی مشخصی در فضا حضور می‌یافت و سلسله مراتب حاصل این سیر تکوین است. مرزبندی فضا به وسیله ایجاد تفاوت در ابعاد، طول دسترسی به هر فضا، ارتفاع هر فضا و تعبیر مسیر دید و نیز جداسازی به وسیله دیوار و یا هر نوع حائل دیگر، ابزار اولیه تلقین سلسله مراتب بوده است. در کنار این مولفه‌ها، نور از همان ابتدا حضوری مشخص در متن وحی و سپس در ادبیات عرفانی اسلام داشته است. در

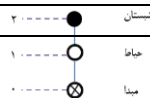
عرض بوده است. بخشی از مسجد جهت سکونت فقرا معروف به اصحاب صفه (ابن هشام، ۱۳۹۲: ۱۵۶ و ۲۱۲) اختصاص داده شد. در سال دوم هجرت، قبله از بیت المقدس به سوی کعبه تغییر دهد (آیتی و گرجی، ۱۳۹۱: ۲۱۸). بدین ترتیب درب جنوبی مسجد بسته و قبله و محراب در جای آن قرار گرفت. در سال هفتم هجری شکل و چهار چوبه مسجد و به صورت مربع با ضلع صد متری یا به روایت دیگر ۵۰ متر شد (Macauley-Lewis, 2017). در سال ۵۱۶ ق. عمر بن خطاب، ۵ متر به مسجد اضافه شد که محل محراب به جلوتر منتقل گردید. همچنین از قسمت غربی ۵ متر و در قسمت شمالی ۱۵ متر توسعه یافت (حسنین هیکل، ۱۳۶۵: ۴۵۳). در ۲۴ ه. ق و خلافت عثمان مسجد پس از تخریب، با مساحتی دو برابر زمان عمر بازسازی شد. در این بازسازی تزئینات در ستون مسجد دیده می‌شد (حجاج نیشابوری، بی تا، ۳۷۸). در تمام دوران پیدایش، توسعه و بازسازی مسجدالنبی تا پایان دوران خلفا، این مسجد را می‌توان با مولفه‌هایی مانند داشتن عرصه‌های باز و بسته، قرارگرفتن بخش پوشیده در سمت قبله، نداشتن سلسله مراتب در فضای سرپوشیده، شبستان بدون مرکزیت و کشیدگی در جهت عمود بر قبله، چنین برشمرد (شکل ۱) (حجت، ۱۳۹۱). در روند سی ساله، احترام به وضع اول، تزئینات محدود، چندکاربری شدن مسجد؛ از ویژگی‌های تکوینی مسجدالنبی است (جدول ۲).

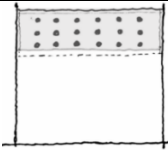
شکل ۱- سیر تحول مسجدالنبی، پیدایش، توسعه در زمان پیامبر، بازسازی خلیفه دوم، بازسازی خلیفه سوم، وضعیت در دوره اموی.

جدول ۲- مفاهیم کمال در مساجد صدر اسلام (مأخذ: نگارنده)

ویژگی هندسی	ویژگی کلی	شکل شماتیک	
		انتظام یافته در جهت قبله - سادگی و خلوص بیش از حد - غالب بودن نسبت فضای باز به بسته	تناسب
تقارن	مربعی و برگرفته از تناسب کعبه		
جهت مندی:	- وجود تقارن تنها در محور قبله		
مرکزیت	- تقارن نه چندان قوی به دلیل یکنواختی نما		
سلسله مراتب	فاقد مرکزیت کلی، اما شبستان و حیاط به تنهایی فضاهایی مرکز گرا هستند		
	فضاها	شبستان - ۱ حیاط	

<p>توغ فضایی</p> <p>کیفیت سلسله مراتب</p> <p>در پلان: ندارد - در نما: ندارد</p> <p>- ورود مستقیم از فضای بیرون به درون مسجد</p> <p>- عدم وجود مرز خاص بین فضای باز و بسته</p> <p>- فاقد سلسله مراتب</p>		
	<p>نیدا ○ فضای باز ● نیمه باز ● بسته</p>	
<p>نور</p> <p>کیفیت فضاهای نورگیر</p> <p>سلسله مراتب نور</p> <p>سیکی عدم صلیت</p>	ایوان	ندارد
	گنبد	ندارد
	گراف سلسله مراتب	<p>○ ۱- حیاط روشن</p> <p>○ ۲- شبستان نیمه روشن</p>
	غالب بودن فضای باز - شبستان نیمه باز - مصالح سبک و غیر صلب	

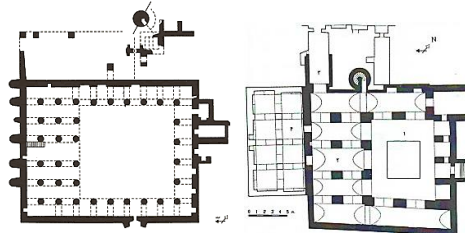

۲-۷- مساجد خراسانی

ورود اسلام به سرزمین دیگر و ساختن مسجد در آن باعث شد نه تنها هندسه معماری هر سرزمین بر مسجد آن تاثیر بگذارد و مساجد سرزمین‌های اسلامی را از هم متمایز کند بلکه مسجد نخستین پیامبر را نیز دگرگون کرد و نشانی از آن کالبد مسجد بی‌پیرایه نماند. اگر در زمان پیامبر کمال را در سادگی هرچه تمامتر می‌دیدند در این دوره مفهوم کمال تحت تاثیر باورهای سرزمین‌های میزبان دچار تغییر شد. معماران این دوره آگاهانه کوشیدند تا با حفظ طرح پلان مسجد، از طریق استفاده مستمر از عناصر معماری گذشته و تکیه بر شیوه‌های گوناگون محلی، هویتی مستقل برای کالبد مسجد خلق نمایند. در هر نقطه‌ای از الگوهای معماری گذشته در هندسه و کالبد مسجد استفاده شد. هر کهن الگو، هندسه و سازمان فضایی و حرکت را نیز به همراه آورد. چنین است که تهرانگ شبستان، چهارتاقی و ایوان در مساجد نخستین فراوان است (حجت، ۱۳۹۱). این نوآوری مشخصه دوره انتقال معماری ایران در قرون اولیه اسلامی است که پس از تلاشی هوشمندانه منجر به پیدایش سبک ایرانی مسجد شد (انیسی، ۱۳۹۱). با توجه به کارکرد اصلی مسجد به‌عنوان جایگاه برگزاری نماز جماعت و الزامات آن به ویژه پیوستگی صفوف و عدم وجود مانع و حایلی میان نمازگزاران و امام جماعت، مسجد ساده شبستانی، بهترین پاسخ را به لحاظ عملکردی ارائه می‌داده است. از سوی دیگر با توجه به

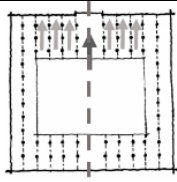
تاکید اسلام بر سادگی، در سال‌های اولیه ظهور اسلام، تلاشی در نوآوری طرح مساجد صورت نگرفته است (حجت و همکاران، ۱۳۹۳) لذا الگوی شبستانی مانند آنچه در مساجد جامع فهرج، تاریخانه دامغان (شکل ۲)، جامع نیشاپور، مسجد اولیه جامع اصفهان، مسجد اولیه جامع یزد، مسجد اولیه جامع ساوه، جامع نائین و مسجد اولیه جامع اردستان و عتیق اردبیل دیده می‌شود؛ به سبب مطابقت بیشتر با مسجد پیامبر و نیز امکان تطویل صفوف نماز رواج بیشتری یافت و تبدیل به الگوی شیوه خراسانی شد. ایوان گرچه در ذات خود جهت‌مند است اما به سبب آنکه مانند آتشکده فضای محدودی را برای جماعت فراوان نمازگزاران و انجام عبادات جمعی فراهم می‌کرد نوعی نقص به‌شمار می‌رفت. از جمله ویژگی‌های مسجد شبستانی در این دوره این است که ارتفاع آن به طور چشمگیری با نمونه‌ی اولیه مسجد پیامبر متفاوت است. همچنین پوشش تخت در اینجا با طاق‌های گهواره‌ی جایگزین شده که عاملی در جهت تاکید دیداری بیشتر بر قبله می‌باشد. معمولاً کشیدگی حیاط این مساجد به سوی قبله می‌باشد. عرض دهانه میانی شبستان، مانند نمونه مشابه‌اش در مسجد تاریخانه، متعلق به اواخر قرن دوم هجری پهنتر از دهانه‌های مجاور می‌باشد (انیسی، ۱۳۹۱، ۳۸۰) این بزرگی دهانه میانی در سمت قبله که بر محراب تاکید از ویژگی‌های مساجد ایرانی در این دوران است (جدول ۳).

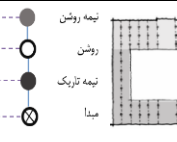
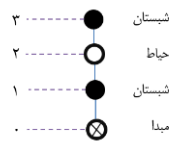

شکل ۲- مسجد جامع فهرج و تاریخانه: (ماخذ، archnet.org ترسیم کیت ترنر)
جدول ۳- مفاهیم کمال در مساجد شیوه خراسانی (ماخذ: نگارنده)

ویژگی هندسی	ویژگی کلی	-شبستان عمیق تر در جهت قبله -ستون ستر و ارتفاع زیاد - طاق گهواره ای - عریض تر بود دهانه ی طاق میانی شبستان (طاق رو به روی محراب) -تعدیل شدن نسبت فضای باز و بسته
	تناسبات	وجود حیاط مرکزی به صورت مستطیلی محاط در مربع (شبستان ها) -کشیدگی حیاط به سمت قبله -افزایش مقیاس -عمودی تر شدن تناسبات
سلسله مراتب	تقارن	-تقارن تنها در محور قبله -قوی شدن محور تقارن به دلیل پیدایش میانوار در محور شبستان -قوی شدن تقارن به دلیل وجود طاق و یکنواخت نبودن نما در دو طرف میانوار
	جهت مندی:	تاکید بر جهت قبله با طاق گهواره ای، میانوار و کشیدگی حیاط
	مرکزیت	وجود حیاط مرکزی
	فضاها	۴ شبستان - ۱ حیاط
سلسله مراتب	تنوع فضایی	در پلان: عرصه ی شبستان ها با هم متفاوتند. در نما: بین بردن یکنواختی نما با طاق گهواره ای
	کیفیت سلسله مراتب	-عدم ورود مستقیم از بیرونی به داخل مسجد -وجود تفاوت در اهمیت و ارزش شبستان ها
جز	کیفیت فضاهای نورگیر	ایوان
	سبکی و عدم صلبیت	به صورت میانوار با نورگیری کم
	سبکی و عدم صلبیت	ندارد
سبکی و عدم صلبیت	تناسب نسبت فضای باز به نیمه باز - معماری ستر و حجیم	

گراف سلسله مراتب

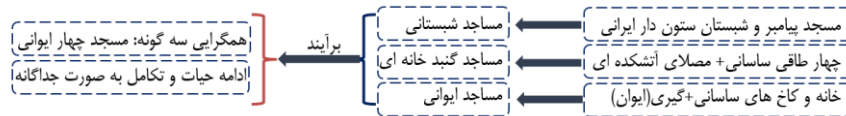
پشت ایوان یا پیشان) مانند مسجد جامع اصفهان ساخته می‌شوند (کیانی، ۱۳۹۵) قراردادن گنبدخانه در شبستانی که در طرف قبله قرار داشت، جهت‌مندی مسجد را به شدت تقویت کرد. هرچند که گنبد مرکزگراست اما ترکیب آن با شبستان ایجاد جهت میکند و فضای شبستان را شاخص میکند (جدول ۴). ایوان رو به قبله بزرگترین و عمیق‌ترین ایوان‌ها است و این تغییرات در عرض و ارتفاع تمایزات سلسله مراتبی ایجاد نموده و جهت قبله را شاخص‌تر نشان داده است. در کنار این موارد باید از جفت مناره نام برد که برای تاکید بیشتر بر روی سردر تشبیه شدند. در مساجد سلجوقی چهار شبستان با حیاط مرکزی پیوند می‌خورند. در چهار جهت چهار ایوان شکل می‌گیرد که هریک مرکز تدریس علوم شرعی مطابق نظر چهارگانه است (وثیق و قدردان -

۷-۳- مساجد رازی

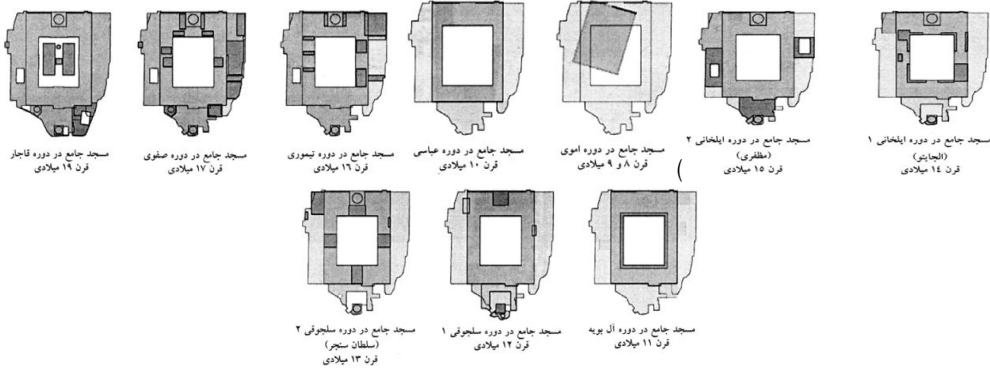
در تاریخ اسلام، دوره سلجوقی به لحاظ جنبه‌های ترویج مذهبی و تأکید بر اسلام سنتی جایگاهی ممتاز دارد. سلجوقیان برای تثبیت موقعیت خویش، از مسجد به عنوان ابزار تبلیغی-رسانه‌ای در برابر اندیشه‌هایی خارج از گفتمان اهل سنت بهره بردند (حاجی‌بابایی و همکاران، ۱۳۸۹). در کنار رشد کارکردهای نهاد مسجد، معماری و روند ساخت مسجد تحول بسیاری یافت. مسجد علاوه بر کارکرد عبادی به محلی برای بسیج مردم و معنوی‌سازی فضای جنگ، دعاخوانی برای پیروزی و خطبه خوانی برای کسب مشروعیت؛ و گاه تحصن و دادخواهی مردم تبدیل شد. از قرن پنجم هجری گونه عام چهار ایوانی به عنوان نمادی از فضای ایرانی، الگوی معماری مساجد شد و نیز گنبدخانه در کنار مسجد شبستانی (بیشتر در

ملکی، ۱۳۹۵). لذا در این دوره سه گونه مسجد (شکل ۳ و ۴). شبستانی، ایوانی و گنبدخانه‌ای با هم تلفیق می‌شوند

شکل ۳- ویژگی های مساجد دوران رازی مأخذ: (نگارنده)

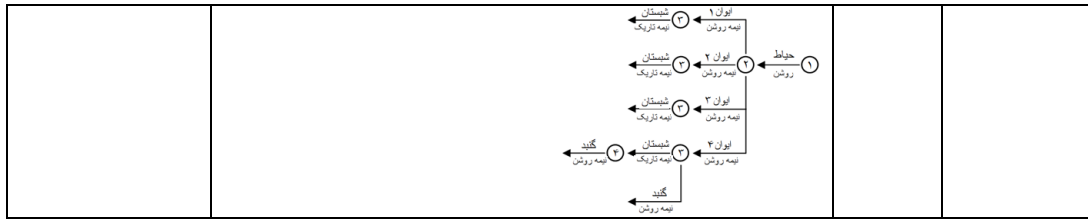

شکل ۴- سیر تحول مسجد جامع اصفهان: (مأخذ براساس گالدیری، ۱۳۹۲: ۳۲۵)

جدول ۴- مفاهیم کمال در مساجد شیوه رازی (مأخذ: نگارنده)

شکل شماتیک	ویژگی کلی	ویژگی هندسی	
	چهار ایوان رو به صحن-راهیابی عنصر ایوان منتهی به گنبد خانه -راهیابی جفت مناره های سلجوقی به سر در		ویژگی کلی
	تناسبات مستطیلی با کشیدگی در سمت قبله-هندسه مرکز گرای چهار ایوانی		تناسبات
	-وجود تقارن کلی در محور قبله و تقارن در اضلاع جانبی حیاط-تقویت محور تقارن کلی به دلیل وجود: گنبدخانه و ایوان بزرگ		تقارن
	۱-کشیدگی حیاط به سمت قبله ۲-عمیق تر شدن شبستان قبله ۳-افزودن گنبدخانه به شبستان جنوبی		جهتمندی:
	مرکز گرای کلی به دلیل وجود: ۱-حیاط مرکزی ۲-چهار ایوانی	مرکزیت	
	۴ شبستان-۱ حیاط-۱ گنبد خانه-۴ ایوان	سلسله مراتب	
	در پلان: تفاوت عرصه ایوان، شبستان، گنبد خانه در نما: تنوع خط آسمان به دلیل ارتفاع ایوان		تنوع فضایی
	عدم ورود مستقیم از بیرون به داخل مسجد -برجسته کردن شبستان جنوبی و محراب با افزودن گنبدخانه -وجود ایوان به عنوان پیش فضا و عدم دسترسی مستقیم به فضاها		کیفیت سلسله مراتب
	ایوان	چراغ	
	گنبد		کیفیت فضاهای نورگیر
	شفاف تر شدن شبستان به دلیل افزایش ارتفاع و افزودن شدن ایوان و گنبد -صلبیت معماری آجری		سلسله مراتب نور سبکی و عدم صلبیت

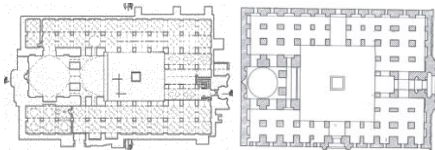

۷-۴- مساجد آذری

در این سبک به واسطه وسعت و تنوع کالبدی دو دوره ایلخانی و تیموری به طور جداگانه طرح گردیده است. حکومت ایلخانان در دورانی اتفاق افتاد که در جریان حمله ی مغول خراسان دچار آسیب جدی شده و آثار تمدن اسلامی از بین رفته بود، و نیز بغداد در شرف نابودی قرار داشته است. در بحبوحه این اتفاقات، آذربایجان در کانون توجه سیاسی ایلخانان قرار گرفتند. حضور خواجه نصیر در دربار ایلخانی معطوف به تلاش برای پیاده سازی اندیشه آرمانشهری بود. او سیاست را وسیله برای کمال جویی و اقامه ی عدالت تلقی می کرد. اندیشه «مدینه فاضله» به نوعی با کمال نسبت دارد و ریشه در روحیه کمال جویی انسان دارد. مدینه فاضله راهی بوده تا اندیشمندان اندیشه های خود را در مورد کمال تجلی بخشیده و سپس در جهت تحقق مادی و کالبدی آن تلاش کنند. سبک آذری حاصل اوضاع سیاسی و تغییر بنیادی در دین و تفکر و تغییر در شیوه زندگی و نیز سیاست خواجه نصیر توسی است (اصفهانیان و کریمی، ۱۳۸۶). ایلخانان با حفظ میراث

مساجد با حیاط مستطیلی با چهار ایوان و یک گنبدخانه در جهت قبله در ارتفاع و آسمانه ها تحولی پدید آوردند. با بلندتر شدن سقف اتاق ها، تیزتر شدن تاق و باریکتر شدن مناره، نسبت ها تغییر پیدا کرد. علاقه به عمودسازی با فهم تلطیف یافته ای از شکل ها درآمیخت که نمونه ای از آن در مدخل های شکوهمند یا مناره های دوتایی (مضاعف) دیده شد (Blair, 1986) آنچه که تاکید دیگری را بر جهت قبله اضافه میکند، عظیم بودن ایوان روبه قبله است که گاهی دهانه ای آن عمده ضلع جنوبی حیاط را نیز در می گیرد (شکل ۸). در این دوره ازدیاد بازشوها باعث شفافیت مساجد شد. در این دوره تنوعات زیادی در پلان های مساجد پدید آمد. (جدول ۵)

شکل ۵- راست مسجد ورامین-چپ: مسجد اشرجان: (ماخذ archnet.org ترسیم کیت ترنر)

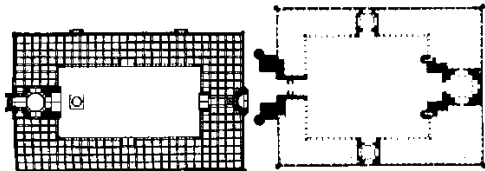
جدول ۵- مفاهیم کمال در مساجد شیوه آذری - ایلخانی (مأخذ: نگارنده)

شاخص هندسی	ویژگی	توضیح
هندسه	حیاطی مستطیلی با چهار ایوان و گنبدخانه در جهت قبله - گشودگی و شفافیت بیشتر - راهیابی ایوان های عظیم شهری در سردر مساجد - پیدایش زوج مناره بر ایوان جنوبی	شکل شم
	تناسبات مستطیلی با کشیدگی در سمت قبله - هندسه مرکزگرای چهار ایوانی - گرایش به سمت عمودی شدن و تبدیل عناصر مسجد به المان های شهری	
	-تقارن کلی مسجد نسبت به محور قبله و تقارن جانبی در حیاط - تقویت محور تقارن کلی به دلیل افزایش ارتفاع گنبد خانه نسبت به دوره ی قبل	
	تاکیدات قبله: ۱- کشیدگی حیاط ۲- گنبدخانه ۳- پهنای زیاد ایوان جنوبی ۴- زوج مناره بر سر در ۵- زوج مناره بر ایوان جنوبی	
مرکزیت	مرکز گرایی کلی به دلیل وجود: ۱- حیاط مرکزی ۲- چهار ایوانی	
سلسله مراتب و تنوع فضایی	فضاها	۴ شبستان ۱- حیاط ۱- گنبد خانه- ۴ ایوان
	رنگ فضایی	در پلان: تفاوت عرصه ایوان، شبستان، گنبد خانه - همچنین تفاوت ایوان ها با یکدیگر - در نما: تنوع خط آسمان با ارتفاع متغیر ایوان ها

	<p>عدم ورود مستقیم از بیرون به داخل مسجد - وجود تفاوت در اهمیت و ارزش شبستان ها - برجسته کردن شبستان جنوبی و با افزودن گنبدخانه و عریض کردن ایوان آن - وجود ایوان به عنوان پیش فضا</p>	<p>کیفیت سلسله مراتب</p>
	<p>ایوان نورگیری مطلوب به دلیل ارتفاع ایوان</p> <p>گنبد نورگیری مطلوب به دلیل تعبیه پنجره</p> <p>شفافیت فضا به دلیل: ۱- تکنیک های سازه ای ۲- مرتفع شدن ایوان و گنبد خانه ۳- سبک تر شدن مصالح</p>	<p>فضاهای پویا</p> <p>سبکی و عدم صلبیت</p>

روش های ساخت به معماران کمک کرد تا بتوانند گنبد های مرتفع مانند گنبد مسجد گوه رشاد را بنا کنند. و مساجد این دوره به دلیل داشتن ویژگی هایی مانند شفافیت، وسعت و کاهش حجم جزرها دارای زیبایی و جمال فضایی می باشند. (پیرنیا، ۱۳۹۸) صحن در مساجد تیموری دارای دو یا چهار ایوان محوری است و ضلع قبله نمای حیاط ممکن است با تقلیل تعداد رواق های چند دهانه معمول به دو دهانه منفرد در طرفین ایوان مقصوره، برجستگی بیشتری پیدا کند (شکل ۸). شبستان همیشه به صورت گنبدخانه بزرگ است که از ایوان مقصوره به طرف حیاط باز می شود (آقچه لو، ۱۳۸۷) (جدول ۶)

شکل ۶- مساجد بی بی خانم و کالیان - : (ماخذ
archnet.org، ترسیم کیت ترنر)

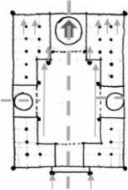
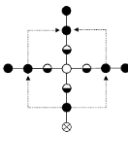
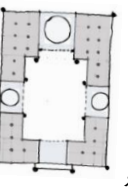
۷-۵- مساجد تیموری:

دوران تیموری روزگار رونق و رواج هنر معماری است. انبوه آثار و اخبار بازمانده از بناهای آن عهد گواه آن است که سران تیموری میل به جاودانگی نامشان را با حمایت از احداث ابنیه و عمارات برمی آوردند. سهمی عمده از دارایی حاصل از فتوحات تیمور، صرف ساختن بناهایی مانند مساجد شد. (کاسوی، ۱۳۸۹) به کار بردن گنبد هایی با شیارهایی خیاری شکل از مهم ترین مشخصه های معماری دوره تیموری به شمار می رود. (نصرتی لیالمانی و چارثی، ۱۳۹۸) نورپردازی مساجد این دوران بسیار نزدیک به سبک رازی است با این تفاوت که روزن های نوری فقط در شکاف های زیر گنبد استفاده نشده و از فضای بالای محراب هم برای نورگیری استفاده شده است. معمار با قرار دادن روزن های کوچک در بالای محراب و زیر گنبد و با تقابل روشنایی و سایه تداوم و تفکیک فضایی را القا می کند. به همین دلیل مساجد در این دوره از نظر نورپردازی روشن تر از مساجد دوران قبل می باشند. در دوره تیموری معماران برای پوشاندن فضاهای بسته گنبد را ترجیح دادند و پیشرفت فناوری و

جدول ۶- مفاهیم کمال در مساجد شیوه آذری - تیموری (ماخذ: نگارنده)

<p>شکل شماتیک</p>	<p>گنبد و ایوان مرتفع - شفافیت، وسعت و کاهش حجم جزرها - زیبایی و جمال فضایی، ازدیاد گنبدخانه عمودی شدن تناسبات - قوی شدن نقش هندسه در طراحی و هندسی شدن پلان ها</p> <p>تقارن</p> <p>- تقارن کلی مسجد نسبت به قبله - تقارن جانبی در حیاط - تقویت محور تقارن به دلیل افزایش عناصر همسان ۱- ایوان های جانبی ۲- گنبدخانه های جانبی ۳- جفت مناره های ایوان ها</p>	<p>ویژگی</p> <p>تناسبات</p> <p>تقارن</p>
-------------------	--	--

	تاکیدات قبله: ۱- کشیدگی حیاط ۳- ارتفاع زیاد ایوان جنوبی ۴- زوج مناره بر سردر و ایوان جنوبی تضعیف جهت‌مندی به دلیل ازدیاد گنبدخانه	جهت‌مندی	سلسله مراتب و تنوع فضایی
	مرکز گرایی کلی به دلیل وجود: ۱- حیاط مرکزی ۲- چهار ایوان جانبی ۳- گنبد‌های جانبی	مرکزیت	
گراف سلسله مراتب	۴ شیبستان- ۱ حیاط- ۳ گنبد خانه- ۴ ایوان	فضاها	سلسله مراتب و تنوع فضایی
	در پلان: تفاوت عرصه ایوان، شیبستان، گنبد خانه- تفاوت ایوان ها با یکدیگر و تفاوت گنبد خانه ها- در نما: تنوع خط آسمان با ارتفاع متغیر ایوان ها و گنبدخانه ها	تنوع فضایی	
	عدم ورود مستقیم از بیرون به داخل مسجد و وجود ایوان به عنوان پیش فضا- ازدیاد گنبدخانه ها و تقویت تفاوت در اهمیت و ارزش شیبستان ها با تغییر ارتفاع و مقیاس ایوان و گنبدها- برجسته تر کردن شیبستان و با افزودن گنبدخانه و مرتفع کردن ایوان آن- پیچیده شدن سلسله مراتب دسترسی به شیبستان	کیفیت سلسله مراتب	
سلسله مراتب	ایوان	کیفیت نورگیری	بهر
	نورگیری مطلوب به دلیل عظمت ایوان	گنبد	
	نورگیری مطلوب به دلیل تعبیه پنجره		
شفافیت فضا به دلیل: ۱- تکنیک های سازه ای ۲- ارتفاع بیش از حد ایوان، گنبد خانه و شیبستان ۳- سبک تر شدن مصالح		سبکی و عدم صلبیت	

۷-۶- مساجد اصفهانی

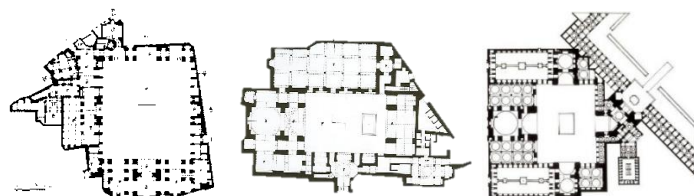
تغییر پایتخت به اصفهان و تلاش برای شکوه آن در برابر پایتخت عثمانی باعث تحولات کالبدی در بناهایی مانند مسجد شد. در نتیجه این اقدامات، بناهایی نظیر مسجد سرخی، مسجد جارچی، مسجد مقصود بیگ، مسجدشاه و مسجد شیخ لطف الله ساخته شد (شکل ۸) (دیزانی، ۱۳۹۰). شیخ بهایی یکی از افرادی است که افکار او تاثیر بسزایی در معماری آن دوره داشت. تاثیر آن را به وضوح می‌توان در این گفته او مشاهده کرد: "اکنون میسر نیست که هر یک از اجزای عالم در حد ذات خود، به احسن اوضاع باشد؛ بنابراین کل به احسن اوضاع مخلوق شده. معمار که طرح خانه می‌کند. شاید بعضی اجزا را بهتر از آنکه هست؛ طرح تواند؛ اما طرح کل مقتضی آن باشد که جز بر آن طرح واقع شود که هست" (طیسی و فاضل‌نسب، ۱۳۹۱). در این دیدگاه، «احسن

اوضاع» همان کمال تعبیر شده و زمانی حاصل می‌گردد که کل، بر جز مقدم باشد. یعنی هرکدام از اجزا؛ هرچند ناقص، اگر در یک کلیت منسجم، در هماهنگی با دیگر اجزا قرار گیرند؛ کمال حاصل گشته است. لذا در این دوره، اهمیت هماهنگی و تناسب کلی مطرح می‌شود. در مکتب اصفهان، در بستر فکری شیعی، زمینه لازم برای بروز همه جانبه اصل سلسله مراتب در معماری فراهم شده است. براین اساس با مقایسه دوران آغازین (قبل از حکومت شاه عباس اول)، اوج (از آغاز دوران حکومت شاه عباس اول تا پایان حکومت شاه عباس دوم) و پایانی (پس از حکومت شاه عباس دوم) تناسبات و روند کمال تناسبات در هر دوره نسبت به دوره قبل آشکار است. در مساجد دوره اول صفوی، نسبت طول به عرض حیاط مساجد نزدیک به یک به یک است؛ یعنی سعی بر آن شده است که ابعاد طول و عرض مسجد

مناره‌های طرفین آن با صحن چهار ایوانی و ساختمان‌های اطراف آن و قرار دادن گنبد به گونه‌ای که با همه ساختمان متناسب باشد، در معماری زمان صفویه به درجه کمال رسید. نور در این دوره نمادپردازانه و در وجهی است که به واسطه تاکید بر مفهوم فضا در هویت بخشی به مسجد نور به عنوان تکمیل کننده اثر معنوی رنگ و سایر نمادها حضور می یابد. در اینجا نور عنصری همراستا با سلسله مراتب بوده و براساس میزان عمق فضا از ورودی مسجد، میزان و فام نور نیز متغیر است (طبسی و فاضل‌نوب، ۱۳۹۱). (جدول ۷)

یکسان باشد. همین اتفاق برای مساجد دوره دوم با دقت بیشتری اتفاق می افتد. در این دوره به دلیل آنکه توجه به معماری و تناسب فضاها شده، نسبت طول به عرض در تمامی مساجد انتخابی این دوره نزدیک به یک به یک و بعدتر یک به سه است (هومانی راد، و دیگران، ۱۳۹۶). اگرچه در دوران تیموری مسجد ۴ ایوانی ساخته می شد و در انتهای دو ایوان جانبی گنبدخانه داشتند که باعث تضعیف جهت قبله می شد (هیلن براند، ۱۳۹۵). تناسبات باعث ساخت سردرهای بزرگ و گچبری مقرنس کاری در عصر صفویه شد. ترکیب سر در بزرگ و

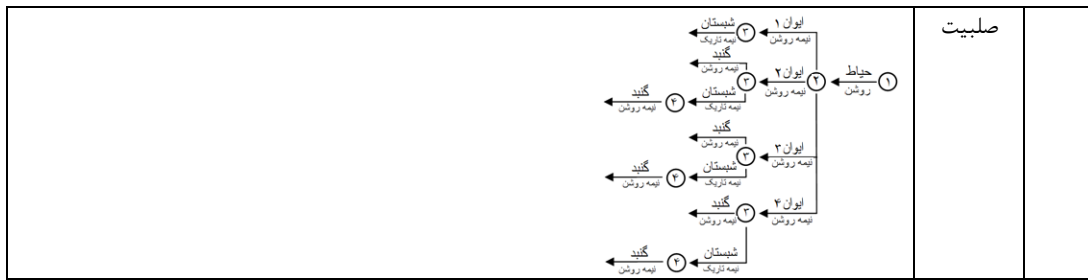

شکل ۷- نقشه مسجد امام اصفهان -؛ میانه: مسجد خیاطها؛ مسجد حکیم (مأخذ: archnet.org ترسیم کیت ترنر)

جدول ۷ - ویژگی های قیاسی کمال در مساجد شیوه اصفهانی (مأخذ: نگارنده)

ویژگی های هندسی	ویژگی کلی	گنبدهای عظیم و مرتفع، ایوان های وسیع - شفافیت، وسعت و کاهش حجم جزرها - جمال فضایی
	تناسبات	نقطه اوج استفاده از هندسه و تناسبات در طراحی - استفاده از نسبت های طلایی در طراحی صحن، ایوان گنبد و...
سلسله مراتب و تنوع فضایی	تقارن	تقارن در محور قبله و تقارن جانبی
	جهت - مندی:	تقارن کلی مسجد نسبت به محور قبله - تقارن جانبی در حیاط - تقویت محور تقارن کلی به دلیل افزایش عناصر همسان در دو سوی محور: ۱- ایوان جانبی ۲- گنبدخانه جانبی ۳- جفت مناره ایوان
	مرکزیت	مرکزگرایی ۱- حیاط مرکزی ۲- چهار ایوان جانبی ۳- گنبدهای جانبی
فور	کیفیت فضاهای نورگیر	ایوان گنبد
	سبکی و عدم	شفافیت فضا به دلیل: ۱- تکنیک سازه ای ۲- ارتفاع بیش از حد ایوان، گنبد خانه و شبستان ۳- سبکتر شدن مصالح شاهکار نورگیری در گنبد شیخ لطف الله
کل شماتیک	تنوع فضایی	۴ شبستان- ۱ حیاط- ۳ گنبد خانه- ۴ ایوان در پلان: تفاوت عرصه ایوان، شبستان، گنبد خانه - تفاوت ایوان ها با یکدیگر و تفاوت گنبد خانه ها - در نما: تنوع خط آسمان با ارتفاع متغیر ایوان ها و گنبدخانه ها
	کیفیت سلسله مراتب	عدم ورود مستقیم از بیرون به داخل مسجد و وجود ایوان به عنوان پیش فضا - ازدیاد گنبدخانه ها و تقویت تفاوت در اهمیت و ارزش شبستان ها با تغییر ارتفاع و مقیاس ایوان ها و گنبدها - برجسته تر کردن شبستان جنوبی و با افزودن گنبدخانه و مرتفع کردن ایوان آن - پیچیده شدن سلسله مراتب دسترسی به شبستان جنوبی
سلسله مراتب و تنوع فضایی	کیفیت فضاهای نورگیر	ایوان گنبد
	سبکی و عدم	شفافیت فضا به دلیل: ۱- تکنیک سازه ای ۲- ارتفاع بیش از حد ایوان، گنبد خانه و شبستان ۳- سبکتر شدن مصالح شاهکار نورگیری در گنبد شیخ لطف الله

۸- یافته های تحقیق

در قسمت‌های بالا، مساجد دوره‌های مختلف تاریخی برمبنای سه شاخص هندسه، نور و سلسله مراتب، مساجد شاخص بررسی شدند. در جدول زیر تناظر زمانی اندیشه‌های مسلط دوره و شیوه معماری نشان داده شده است. (جدول ۸). آنگونه که دیده می‌شود با گذر زمان از غلبه اندیشه مشائی در حوزه حکمت و فلسفه کاسته و در

مقاطعی مانند دوره شیوه آذری عرفان به اوج می‌رسد. همچنین از دوره صفوی با طرح اندیشه صدرائی، گرایشات هنری و معماری در اتصال با این اندیشه قابل بررسی هستند. به تناسب تغییر در حوزه اندیشه، رشد فن‌آوری نیارش، تغییر در دیدگاه جمال‌شناسی و یا خواست‌های قدرت، باعث ایجاد کالبد‌های نوین و تعریف فضای دینی بر اساس آن شد.

جدول ۸- تناظر زمانی اندیشه-شیوه معماری ایران (مأخذ: نگارنده)

شیوه	اندیشه غالب	عوامل موثر بر سنجش کمال کالبد	شیوه	اندیشه غالب	عوامل موثر بر سنجش کمال کالبد:
خراسانی تا ۳۵۰	مشائی- عرفان	مفیدبودن کالبد-تناسبات هندسی-هدفمندی و جنبه تربیتی بنا-	آذری ۶۳۰-۹۰۰	مشائی و کلام-عرفان نظری	بداعت، توجه به فضای تهی- عدم صلیبت- سادگی- تذکیر ماده
رازی ۳۵۰- ۶۳۰	تهافت- اشراقی- مشائی-	ولایت کالبدی داشتن- تذکیر ماده-جمال فضا	۹۰۰-....	حکمت متعالیه- عرفان	کارکردی بودن-جلالیت فضا- تاکید بر سلسله مراتب معنایی نور- جمال ظاهری فضا- اشاره کالبدی، معنایی و نشانه‌ای به قبله و نور

گرایش به برخی هندسه‌ها، تحول در مفهوم نور و نیز شکل‌گیری نحوه‌ای ویژه از سامانه عبور و سلسله مراتب، از اثرات این تغییرات هستند. به این معنا که، اگر نقشه مساجد صدر اسلام، معماری ساده‌ای دارد؛ دلیل آن در تلقی آن زمان از مفهوم کمال کالبدی است که در خلوص و سادگی فرم معنا می‌یافته است. این رویکرد در هندسه قائم، عدم تنوع زیاد در نورپردازی و سادگی در سلسله مراتب دیده می‌شود. همچنین اثر فن‌آوری ساخت، عدم پیچیدگی نظام سیاسی و اجتماعی مسلمین صدر اسلام و این نکته که مسجد ابزار و نه هدف بوده است؛ بر این گرایش موثر دانست. در دوره بعد، مسلمین در شهرهای خارج از فرهنگ اسلامی مانند ایران پاساسانی و یا شامات، مساجدی ساخته اند که علاوه بر

کارکرد مناسکی-دینی، نشان‌دهنده حضور اندیشه‌های نوین و ترکیب اندیشه اسلامی و یونانی مانند اندیشه مشایی و یا اندیشه های پسینی مانند حکمت اشراقی، است. توجه به جنبه‌های جمالی و جلالی در ارتفاع و پیراستن مسجد، تنوع هندسی، تنوع در فضا براساس نوردهی و تولید سلسله مراتب پیچیده، نشانگر طرز تلقی نوینی از کمال است. کمال در اینجا متناظر با بیان قدرت سیاسی و دینی و خواست های اجتماعی است. با آغاز تسلط صوفیه بر ساحت اندیشه ایرانی پس از حمله مغول، بین خواست قدرت بر شکوه و مقصد آمال عرفانی که دوری از ماده، نوعی معماری شکل گرفته است که علاوه بر پیچیده نمودن دسترس‌ها و تنوع هندسی، استفاده از سلسله مراتب نور در اوج نسبت به دوران قبل

از آن است. حال با مقایسه‌ی مساجد در دوره‌های مختلف (جدول ۹).

می‌توان روند کمال را در این‌بیه عبادی بررسی نمود

جدول ۹- تحلیل عناصر شاخص کمال در دوره‌های تاریخی ساخت مساجد ایرانی (مأخذ: نگارنده)

میزان صلبیت	کیفیت عنصر نورگیر	سلسله مراتب نور	تنوع فضایی	تنوع کالبدی	کیفیت سلسله مراتب	مرکزیت	جهت‌مندی	تقارن هندسی	هندسه غالب	معماری
شفاف	ندارد	شبستان نیمه روشن	۱ شبستان ۱ حیاط ۲ عرصه	نما یکنواخت و بدون تنوع	- ورود مستقیم - عدم وجود مرز بین فضای باز و بسته	فاقد مرکزیت	سرپوشیده شدن حیاط در قبله	- تقارن تنها در محور قبله	مربع	مدرسه اسلامی
صلب و حجیم	تفکیک میانوار با نورگیری اندک	کریاس و شبستان نیمه روشن،	۴ شبستان: یک حیاط: ۵ عرصه	از بین رفتن یکنواختی نما - عمودسازی	- عدم ورود مستقیم از فضای بیرونی به داخل مسجد	مرکزگرایی محدود	تاکید بر جهت قبله- عمیق‌تر شدن شبستان سمت قبله	- تقارن در محور قبله - قوی شدن محور تقارن با پیدایش میانوار	مستطیلی- تسلط هندسه حیاط	مساجد
صلبیت معماری آجری- کاهش صلبیت با افزایش ارتفاع	نورگیری مطلوب ایوان	ایوان نیمه روشن، شبستان کم نور و گنبدخانه نیمه- روشن.	۴ شبستان، یک حیاط، ۴ ایوانی- گنبدخانه: ۱۰ عرصه	تنوع در نما تفاوت ارتفاع ایوانها و طاق شبستان و ایجاد خط آسمان غیر هم سطح	- عدم ورود مستقیم از فضای بیرونی به داخل مسجد- ایجاد تفاوت در ارزش شبستان ها - برجسته کردن شبستان و محراب- وجود ایوان به عنوان پیش فضا و عدم دسترسی مستقیم به فضاها	- تقویت مرکز گرابی با ایجاد چهار ایوان	تاکید بر جهت قبله - کشیدگی حیاط به سمت قبله- افزودن گنبد به شبستان	تقویت محور تقارن نسبت به قبله با ایجاد گنبدخانه و ایوان بزرگ و جفت مناره سردر	کاملاً مستطیلی افزایش مقیاس پلان	مساجد خاص
شفافیت زیاد به دلیل استفاده از تکنیک طاق تویزه	بزرگ شدن ایوان و افزایش نورگیری	ایوان و گنبدخانه نیمه روشن شبستان کم نور	۴ شبستان، یک حیاط، ۴ ایوان، یک گنبدخانه: ۱۰ عرصه	تنوع نما بدلیل ارتفاع متغیر ایوانها- گرایش بسمت عمودی شدن	- عدم ورود مستقیم به داخل مسجد - برجسته کردن شبستان جنوبی و با افزودن گنبدخانه و عریض کردن ایوان آن	- تضعیف مرکزیت حیاط	تاکید جهت قبله با- کشیدگی حیاط- عمیق شدن شبستان- جفت مناره ایوان	- تقارن کلی مسجد نسبت به محور قبله-	تنوع هندسی بسیار زیاد	مساجد

عمودی شدن تناسبات- تنوع هندسی پلان	-تقارن کلی مسجد نسبت به محور تقویت محور تقارن کلی به دلیل افزایش عناصر همسان در دو سوی محور: مانند ایوان گنبدخانه و جفت مناره های ایوان	تضعیف جهت مندی مسجد به دلیل	-تقویت مرکزیت حیاط به دلیل وجود گنبدخانه های خلفی ایوان	-عدم ورود مستقیم- ایوان به عنوان پیش فضا-پیچیده شدن سلسله مراتب دسترسی به شبستان جنوبی	افزایش تنوع در نما به دلیل ارتفاع متغیر ایوان ها و نیز گنبد ها نسبت به هم	۴ شبستان، یک حیاط، ۴ ایوان گنبد خانه: ۱۲ عرصه	مانند ایلخانی	ارتفاع و مقیاس بسیار زیاد ایوان و حجم عظیم نورگیری	افزایش نسبت فضا به ماده یا افزایش ارتفاع
استفاده از نسبت طلایی در طراحی صحن، ایوان گنبد و...	تقارن جانی در حیاط- تقویت محور تقارن کلی به دلیل افزایش عناصر همسان در دو سوی محور: ۱-ایوان های جانبی ۲- گنبدخانه های جانبی ۳- جفت مناره های ایوان ها	تقویت جهت مندی مسجد به دلیل تاکید بر گنبدخانه جنوبی	افزایش ارزش شبستان با تغییر ارتفاع و مقیاس ایوان و گنبد - برجسته کردن شبستان جنوبی و با افزودن گنبدخانه و مرتفع کردن ایوان آن - پیچیده شدن سلسله مراتب دسترسی به شبستان	افزایش تنوع در نما به دلیل ارتفاع متغیر ایوان و نیز گنبد نسبت به هم	۴ شبستان، یک حیاط، ۴ ایوان، سه گنبدخانه: ۱۲ عرصه	تنوع نوردهی در مسیرهای ایوان و گنبدخانه و شبستان نیمه روشن	اوج نورگیری و بازی با نور	ازداید شفافیت	

۹- نتیجه تحقیق

در معماری اسلامی جایگاه مسجد شاخص است. این جایگاه شاخص در طول دوران پابرجا بوده است. مفهوم کمال در اندیشه هیچگاه مفهومی ثابت نبوده است و مردم هر عصر، کمال را در مفهوم و کالبدی متفاوت دیده‌اند. در این پژوهش ابتدا هر بنا نسبت به دوره زمانی ساخت آن سنجیده و ریشه‌های شکل‌گیری مسجد هر دوره به دست آمد. پس از مقایسه‌ی شاخصه‌های کالبدی مساجد، این نتیجه حاصل شد که با آنکه مساجد بر اساس مفهوم کمال زمان خود ساخته می‌شدند؛ با این حال نمی‌توان سیر رشد کمال را به این تغییرات اطلاق نمود؛ بلکه از منظر کالبدی نسبت به دوره پیش خود تکوین یافته است. به عبارتی مفهوم سیر تاریخی مفهوم کمال در ساحت اندیشه را نمی‌توان به صورت متناظر در سیر تاریخی تغییرات کالبدی بناها مشاهده نمود. به گونه‌ای که اگر مساجد صدر اسلام به عنوان ملاک کالبدی در نظر گرفته شود؛ تغییرات در کالبد مساجد تا دوره اصفهانی نشانگر دور شدن دائم از بنای مرجع است. در این تحولات از سادگی کالبدی و تزئینی مساجد

کاسته شده است؛ با این حال به سبکی و شفافیت افزوده شده است. سلسله مراتب حضور در فضا نسبت به مساجد صدر اسلام پیچیده شده و به نوعی بیان سلسله مراتب کمال یافته است؛ اما هندسه فضا به سمت پیچیدگی و دوری از سادگی میل نموده است. لذا تعبیر رشد تاریخی کمال کالبدی در مساجد قابل اطلاق نیست. در نهایت می‌توان چنین بیان نمود که مفهوم کمال در هر دوره، برحسب شرایط اندیشگی، سیاسی و اجتماعی متفاوت بوده و این باورها شکل‌دهنده‌ی کالبد مساجد آن دوره است. در تاریخ ساخت فضای عبادی مسجد در هر دوره- ای در کمال خویش ساخته شده و مساجد در طول تاریخ اسلامی در حال تکوین در شاخص‌های بهره‌گیری از هندسه، نحوه استفاده از نور و نیز سامانه سلسله مراتب بوده‌اند. لازم به ذکر است؛ مفاهیمی مانند نوع تزئینات، استفاده از مصالح و سایر موضوعاتی که بسته به جغرافیا و یا گرایش‌های بومی تعیین می‌شوند؛ از دایره این تحقیق خارج بوده و پیشنهاد می‌شود تا در تحقیقی جداگانه به این مطالب پرداخته شود.

۱۰- تشکر و قدردانی

تشکر و قدردانی درج نشده است.

۱۱- پی‌نوشت‌ها:

پی‌نوشتی درج نشده است.

۱۲- منابع فارسی و لاتین

- اعوانی غلامرضا، دادبه اصغر، بادنچ حسن (۱۳۸۹)، انسان کامل به روایت ابن عربی اندیشه دینی: بهار، د ۱۲، صص ۱۳۵-۱۶۰.
- http://jrt.shirazu.ac.ir/article_1233.html
- افراسیاب پور علی اکبر، ولی پورچهارده چریک فلور (۱۳۹۱)، انسان کامل از دیدگاه حکیم سنائی غزنوی عرفان اسلامی (ادیان و عرفان): زمستان، د ۹، ش ۳۴، صص ۹۱-۱۱۵.
- http://mysticism.sinaweb.net/article_542147.html
- افلوطین (۱۳۹۸)، آثولوجیا، ترجمه ابن ناعمه حمصی، تعلیقات قاضی سعید قمی و مقدمه، آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه.
- انیسی، علیرضا (۱۳۹۱)، مسجد جامع فهرج؛ ارزیابی مجدد. هویت شهر، ۴(۷)، صص ۱۵-۲۲.
- http://hoviatshtar.srbiau.ac.ir/article_1131.html
- ایزدی یزدان آبادی احمد (۱۳۸۵)، بررسی تطبیقی آرای حکما و اندیشمندان ایرانی- اسلامی درباره انسان کامل خردنامه صدرا: پاییز ۱۳۸۵، ش ۴۵، صص ۴۱-۶۰.
- <http://ensani.ir/fa/article/160003/> بررسی- تطبیقی-آرا-حکما-و-اندیشمندان-ایرانی-اسلامی-درباره-انسان-کامل
- بمانیان محمدرضا، جلوانی متین، ارجمندی سمیرا (۱۳۹۵)، بررسی ارتباط میان پیکربندی فضایی و حکمت در معماری اسلامی مساجد مکتب اصفهان (نمونه‌های موردی: مسجد آقا نور، مسجد امام اصفهان و مسجد شیخ لطف‌الله) مطالعات معماری ایران، بهار و تابستان ۱۳۹۵، د ۵، ش ۹؛ صص ۱۴۱-۱۵۷.
- <http://jias.kashanu.ac.ir/article-1-1021-fa.html>
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۹۸)، سبک شناسی معماری ایرانی، علی محمد رنجبرکرمانی (ویراستار)، غلامحسین معماریان (تدوین)، سروش دانش.
- حاجی بابایی مجید، اصلانی ملایری ابراهیم، شعبانی امامعلی. (۱۳۸۹)، مسجد و سیاست در عصر سلجوقی (با تأکید بر کارکرد تبلیغی- رسانه‌ای مسجد) فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، ۲(۶) صص: ۲۹-۵۰.
- <http://journal.ptc.ac.ir/article-1-142-fa.html>
- حجاج نیشابوری، مسلم، (بی‌تا)، صحیح مسلم، کتاب المساجد، باب فضل بناء المساجد و الحث علیها، ح ۲۴، ص ۳۷۸
- حسینی حسن اکبری رضا، بداشتی علی‌الله، (۱۳۹۵)، واکاوی و ارزیابی مفهوم سعادت از دیدگاه خواجه نصیرالدین
- _____، رسائل اخوان‌الرضا و خالان‌الوفا، (۱۳۹۶)، با مقدمه فارسی اکبر ایرانی؛ با مقدمه انگلیسی عمر دی انزاگا، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۶.
- آقچه لو فاطمه، (۱۳۸۷)، تجلی وحدت در مساجد جامع ایران عصر تیموری ایران، افغانستان، ازبکستان، کتاب ماه هنر، ش ۱۲۰.
- <http://ensani.ir/fa/article/95661/> وحدت-در-مساجد-جامع-ایران-عصر-تیموری-ایران-افغانستان-ازبکستان
- آیتی محمدابراهیم، گرجی ابوالقاسم، (۱۳۹۱)، تاریخ پیامبر اسلام، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران
- ابراهیمی‌دینانی، آرزو. (۱۳۹۳)، کمال در مشرب عرفانی عزیزالدین نسفی. کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی، ۱۴(۲۷)، ۱۰۳-۱۴۶.
- http://kavoshnameh.yazd.ac.ir/article_373.html
- ابن هشام، عبدالملک، (۱۳۹۲)، سیرت محمد رسول الله، مترجم: مسعود انصاری ناشر: مولی، تهران.
- اسدی گرمارودی محمد، عزیزی بابک (۱۳۹۰)، تبیین مراتب انسان کامل در اندیشه عرفانی عزیزالدین نسفی پژوهشنامه عرفان: بهار و تابستان، د ۲، ش ۴، صص ۱-۱۴.
- <http://erfanmag.ir/article-1-32-fa.html>
- اصفهانیان، داوود؛ کریمی، علی رضا (۱۳۸۶)، «مدینه فاضله» عاملی در جهت همکاری خواجه نصیرالدین طوسی با ایلخانان مغول، پژوهشهای تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان ۱۳۸۶- ش ۱، صص ۲۷ تا ۳۸.
- <http://ensani.ir/fa/article/178678/> فاضله-عاملی-در-جهت-همکاری-خواجه-نصیر-الدین-طوسی-با-ایلخانان-مغول
- اکبریان رضا، ملک‌آف علالدین (۱۳۹۰)، بررسی تطبیقی میان دیدگاه ملاصدرا در باب انسان کامل و آموزه ولایت مشرق موعود: زمستان ۱۳۹۰، د ۵، ش ۲۰؛ صص ۶۳-۸۳.
- <http://ensani.ir/fa/article/318166/> بررسی- تطبیقی-میان-دیدگاه-ملاصدرا-در-باب-انسان-کامل-و-آموزه-ولایت

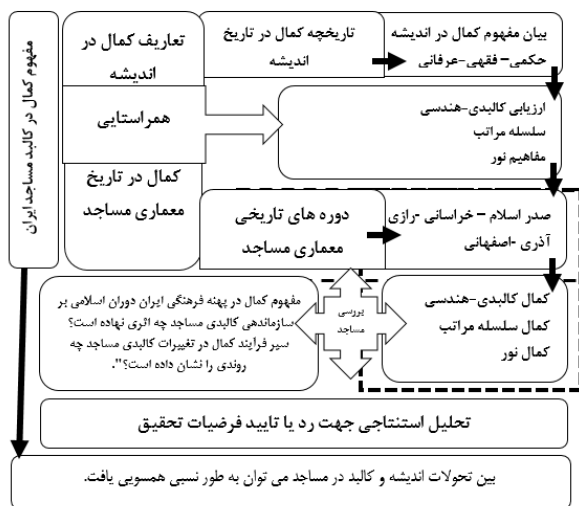

- طلایی ماهانی، محسن. (۱۳۹۲). آنتولوجیا و برخی فلاسفه مسلمان. متافیزیک. ۱۱۵-۱۲۸، (۱۶)، ۵،
- عبداللّهی مهدی (۱۳۹۸) عوامل تحصیل کمال از منظر صدرالمتألهین، معرفت اخلاقی، س ۱، ش ۳، تابستان ۹۵ - ۱۱۸
- <http://marefateakhlagi.nashriyat.ir/node/15>
- علیپور، ابراهیم، دیرباز، عسگر. (۱۳۹۴). نقش حرکت جوهری در تکامل انسان. نقد و نظر (فصلنامه علمی پژوهشی فلسفه و الاهیات. ۲۰(۷۹)، ۱۵۶ صص - ۱۷۵ .
- http://jpt.isca.ac.ir/article_20302.html
- غزالی، محمد (۱۳۹۴)، کیمیای سعادت، به اهتمام حسین خدیوچم، چ ۴، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۴۷۳.
- فتحی مقدم فاطمه، کهنوجی مهدی، رودگر محمدجواد(۱۳۹۷)، انسان کامل از دیدگاه قانونی عرفان اسلامی (ادیان و عرفان) : زمستان ، د ۵ ، ش ۵۸ ، صص ۱۹۷ - ۲۱۵
- http://mysticism.sinaweb.net/article_546002.html
- قمی محسن محمدحسین موسوی پور، (۱۳۹۳)، واکاوی مسئله سعادت از دیدگاه ابن رشد، آیین حکمت س ۶ پاییز ش ۲۱
- <http://ensani.ir/fa/article/349963/>
مسئله-سعادت-از-دیدگاه-ابن-رشد
- کاوسی، ولی‌الله. (۱۳۸۹). بازسازی آثار معماری در دوره تیموریان. تاریخ و تمدن اسلامی، ۶(۲)، پاییز ۱۲ پاییز و زمستان، صص ۱۰۷-۱۲۹.
- http://jhc.in.srbiau.ac.ir/article_3986.html
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۹۵)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، سمت.
- گالدیری، اوژینو، ۱۳۹۲ مسجد جامع اصفهان، ترجمه عبدالله جبل عاملی، ج ۲، ۱ و ۳، انتشارات فرهنگستان هنر
- علی زاده بیوک، مبلغ سیدمرتضی (۱۳۸۸)، ویژگی های اصلی انسان کامل از منظر عرفان، پژوهشنامه عرفان، پاییز و زمستان ۱۵، ش ۱؛ صص ۶۱ - ۸۰ .
- <https://www.anjoman-erfan.com/Library/Detail/765/>
عرفان-شماره-اول-پاییز-و-زمستان-۱۳۸۸
- مرادی نسب حسین، بمانیان محمدرضا، اعتصام ایرج ، (۱۳۹۷)، بازخوانی اندیشه تشبیهی و تنزیهی در کالبد معماری مساجد مکتب اصفهان (مطالعه موردی؛ مسجد امام اصفهان) هویت شهر :تابستان ۱۳۹۷، د ۱۲ ش ۳۴ صص ۱۹ - ۲۸ .
- طوسی: پژوهش های اخلاقی س ۶ بهار ش ۳ پاییز ۲۳
- <http://akhlagh.saminattech.ir/Article/1396052196427487>
- خادمی عین الله (۱۳۹۱)، چیستی سعادت و اقسام آن از دیدگاه غزالی، پژوهشنامه اخلاق سال پنجم زمستان ۱۳۹۱ ش ۱۸
- http://akhlagh.maaref.ac.ir/browse.php?slc_lang=fa&slc_sid=1
- خادمی عین الله صلواتی عبدالله، پوراکبر لیلا (۱۳۹۳)، علم انسان کامل از دیدگاه سیدحیدر آملی ادیان و عرفان (مقالات بررسی‌ها): پاییز و زمستان، د ۴۷، ش ۲؛ ۲۵ صص - ۲۸۰
- https://journals.ut.ac.ir/article_53454.html
- خیاطیان قدرت الله، فدوی صبا. (۱۳۹۷)، نیل به کمال در نظریه‌های انسان کامل ابن عربی و انگیزش آبراهام مزلو . پژوهشنامه عرفان. (۱۹) صص ۲-۲۰
- <http://erfanmag.ir/article-1-853-fa.html>
- دیزانی احسان، (۱۳۹۰)، تبیین سیر تکامل الگوی میدان شاه در پایتخت‌های صفوی ایران، هویت شهر، ش ۷۷، صص ۸۶ - ۷۷
- http://hoviatsahr.srbiau.ac.ir/article_3170.html
- راعب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۹۲)، معجم مفردات الفاظ القرآن، تهران: مکتبه‌المترضوی.
- زمرشیدی حسین، زمرشیدی زهرا (۱۳۹۳)، معماری مساجد ایران و هنرهای قدسی آن ، مطالعات شهر ایرانی اسلامی: بهار، ش ۱۵ صص ۲۰- .
- https://iranjournals.nlai.ir/handle/2254/Article_542036.html
- سعادت‌جو پریا، حمزه نژاد مهدی، نقره کار عبدالحمید (۱۳۹۵)، تحلیلی بر سیر تحول مفاهیم و الگوی کالبدی مساجد در دوره های چهارگانه معماری ایرانی، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، پاییز، ش ۱۳، صص ۱۵-۳۰ .
- http://iic.icas.ir/Journal/Article_Details?D=110
- شمخی، مینا. (۱۳۹۴). تأثیر تربیت قرآنی بر تبلورکمال انسانی آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، (۲)، ۵۹-۷۶ . doi: 10.22034/iued.2016.18115
- طیبسی، محسن، فاضل نسب، فهیمه. (۱۳۹۱). بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۱۷(۳)، ۸۱-۹۰. doi: ۱۰.۲۲۰۵۹/jfaup.2012.30376

- Egger Vernon O (2016), The Holy City of Medina: Sacred Space in Early Islamic Arabia a History of the Muslim World to ۱۴۰۵: Routledge,
- Lea Schulte-Droesch (2018), Making Place through Ritual: Land, Environment and Region among the Santal of Central India, Religion and Society,
- Macauley-Lewis Elizabeth, (2017). The History of Art and Architecture in the Islamic World, April 18, 2017. Graduate Center of Liberal Studies, City University of New York <https://brewminate.com/the-history-of-art-and-architecture-in-the-islamic-world/>
- Munt Harry (2014), Cambridge Studies in Islamic Civilization Verlag Cambridge University Press,
- The mosques: www.Archnet.org/mosques .achived at: ۳/۵/۲۰۲۰, ۱/۴/۲۰۱۰

۱۳- چکیده تصویری

http://journals.srbiau.ac.ir/article_12985.html

- مطهری الهامی، مجتبی. (۱۳۸۹). زیباشناسی و ره آورد هنری پیامبر اسلام. پژوهشنامه معارف قرآنی-۶۷، ۱(۳)، ۸۲.

http://rjgk.atu.ac.ir/article_5545.html

- ملکی، علیرضا، امینی، سمیه. (۱۳۹۶). «انسان» و «جهان» به مثابه فلسفه آفرینش از دیدگاه فارابی و طباطبایی. هفت آسمان، ۱۹ (۷۲)، ۲۳ صص -۴۲.

http://haftasman.urd.ac.ir/article_111169.html

- مهدی نژاد جمال الدین، عظمتی حمیدرضا، صادقی حبیب آباد علی (۱۳۹۸)، تبیین راهبردی مؤلفه های حس معنوی در معماری مساجد ایران مطالعات ملی، د ۲۰، ش ۲ (۷۸)؛ صص ۷۷ - ۹۴

<http://www.rjnsq.ir/component/k2/item/1325>

- نصرتی لیالمانی، سپیده، چارثی، عبدالرضا. (۱۳۹۸). بررسی پایه کار (گرید) در دو کتیبه بنایی از مسجد گوهرشاد و کاربرد آن در طراحی حروف. نگره. doi: 10.22070/negareh. 2019. 3703 .1994

- نوروزی، رضاعلی کوهی اصفهانی هاجر (۱۳۹۲)، بررسی و تبیین مفهوم «انسان متعالی» از منظر قرآن کریم، پژوهشنامه معارف قرآنی (آفاق دین) سال چهارم پاییز ۱۳۹۲ ش ۱۴

http://rjgk.atu.ac.ir/article_37.html

- وثیق بهزاد، قدردان قراملکی، رضا. (۱۳۹۵)، مفهوم آموزش و تأثیر آن در معماری مدارس اسلامی (مقایسه‌ی تطبیقی مدارس سلجوقی و صفوی). مجله پژوهش‌های معماری اسلامی. ۴(۳) ۴۰-۵۷

http://jria.iust.ac.ir/browse.php?a_id=546&sid=1&slc_lang=fa

- هومانی‌راد، مرضیه، طاهباز، منصوره، پورمند، حسنعلی. (۱۳۹۶)، الگوی نورپردازی طبیعی در گنبدخانه های مساجد تاریخی اصفهان، پژوهش‌های معماری اسلامی، ش ۱۶، پاییز، ۵س

<http://jria.iust.ac.ir/article-1-830-fa.html>

- هیکل، محمدحسین، (۱۳۶۵)، زندگانی محمد، ابوالقاسم پاینده، نشر علمی.

- هیلن براند روپرت (۱۳۹۵)، معماری اسلامی، مترجم: باقر آیت‌الله شیرازی، روزنه، تهران.

- Blair, Sheila S. (1986), The Ilkhanid Shrine Complex at Natanz, Iran, Harvard Middle East Papers, Classical Series, no. 1.

